

Сутјеска: Монографија 1962-2017. 55 година заштите и очувања наслеђа

Ђорђе Вуковић

Професор географије; ЈУ
Национални парк Сутјеска;
djordje.npsutjeska@gmail.com

Стручни рад

УДК 712.2:502.2/.5(497.6-751)

DOI 10.7251/TOP2107165V

Увод

У току четворогодишњег рата против фашистичких окупатора и домаћих квислинга 1941–1945. године на подручју данашњег Националног парка водила се битка на Сутјесци. Нијемци су од 15. маја до 15. јуна 1943. године на овом подручју водили операцију „Шварц” не остваривши постављени циљ уништења ударне групације Народноослободилачке војске на челу са Врховним штабом и Титом. Битка на Сутјесци, по ширини пространства које је обухватила и времену трајања, ангажованом људству и војној техници, људским губицима и свом вишедимензионалном значењу за даљи развој Народноослободилачког рата и револуције, за нашу садашњост и будућност представља, без сумње, једну од највећих и најсудбоноснијих војних операција, уједно и најславнијих побједа коју су извојевале снаге Народноослободилачке војске Југославије. То је позната, призната и кроз безброј разних докумената потврђена истина.¹ Високовриједна природна средина са прашумом Перућицом као европским раритетом, очувана у врло осјетљивој природној равнотежи, и битка на Сутјесци – јединствена ратна епопеја којом се могу похвалити само ријетке националне историје, као симбол херојства у борби наших народа за ослобођење, представљају два темељна феномена овог парка, оба у врху вриједности југословенског природног и културног наслеђа. Парк је основан 13. јануара

¹ НОВЈ је имала огромне жртве у току ове офанзиве. На ширем подручју страдали су и многи цивили (нпр. страдање цивила у селу Дола).

1962. године Законом о проглашењу, који је усвојен на засједању Републичке скупштине („Службени гласник Босне и Херцеговине” број 5/62, 9. фебруар 1962. године). Национални парк „Сутјеска”, из реда оних културних вриједности које превазилазе оквире једне друштвене заједнице, сврстан у листе посебно евидентираних националних паркова свијета, представља уникатну вриједност југословенског наслеђа у укупној мрежи националних паркова.

О оснивању парка

Главни разлози за касно представљање парка јавности у односу на заштићена подручја Европе јесу неприступачност и слаба путна међународна повезаност овог високопланинског подручја. Веома високе шумске састојине значајних запремина, основни су разлог да овај сегмент Динарида Влада НР БиХ 1952. године подреди истраживачима и васпитно-наставном процесу. Двије године касније, површина од 1.434 ха ставља се под заштиту државе „као природни резерват” Рјешењем Земаљског завода за заштиту споменика културе и природних ријеткости БиХ. Са сигурношћу се може констатовати да се подручје ставља под правну заштиту од 3. јуна 1954. Закон о проглашењу Националног парка „Сутјеска” и оснивању управе са сједиштем на Тјентишту Скупштина НР БиХ донијела је 9. фебруара 1962. Тада је званично реализована идеја институционалног и организованог бављења заштитом и очувањем на простору Сутјеске. Тадашњи просторни обухват износио је 17.250 ха ужег подручја, а укупно са ширим подручјем он је износио 70.952 ха. Данас новим предмјером подручја НП Сутјеска управља површином од 16.052 ха.

Налази првих насебина

Архивска грађа пружа нам информације о географским, топографским, историјским и етнографским подацима, који су фундаментални с аспекта утврђивања чињеница и факата о простору Сутјеске са околином. Путна траса, коју су користили Римљани од Дубровника, Тјентишта, Фоче, Пљеваља до Новог Пазара, посредује и спаја исток са западом и сјевер с југом. Предантички назив *Drinius* одговара истои-

меној области којој припадају данашње територије под управом НП „Сутјеска“. Предсловенско поријекло имају сљедећи блиски топоними: Босна, Пива, Лим и Прача. Може се закључити да је Тјентиште представљало конак путницима четврти дан путовања, што потврђује и латинизирано име Тјентиште - *tenta, tentorium* - шатор.

Средњовјековље

Горњи ток Дрине, према писању Марјана М. Премовића,² одређен је средњовјековним жупама: Дрина, Сутјеска, Дриналево, Говза, Бистрица. Дринска жупанија или жупа Земља Дрина обухвата старе утврде и градине Вратар, Тођевац, Косман, Ђурђевац, Соко град и Јелеч, које свједоче о настањености, животу и управљању жупама. Демографски континуитет добро је видљив кроз писане трагове турске управе - дефтере. Они су сублимат који датира од XV вијека до савремене историје.

Жупа Сутјеска - у њој се налази градина Вратар, која је штитила мјесто кањонског сужења од разбојништва. Према изворима архива, ту Стјепан Вукчић Косача установљује царински пункт 1436. године. **Вратар** (*Castrum Bratel* или *Vatrato Sucisti* и *Civitate Vratar*) - помиње се у путописима који датирају у XV вијеку. Смјештен је на средини пута изнад ријеке на потезу од Нинковића до Сухе. Двије обале повезивали су ланци укопани у стијене који су чинили viseћи мост којим се прелазило из Вратара у Вратац. Претпоставља се да је Вратац имао цркву чији су материјални остаци видљиви и данас. **Тјентиште** као караванска станица имало је царину под властелином кнезом Вукцом Хранићем. Тврђава *Boytrupes* се са сигурношћу не може приписати жупи Сутјеска, а смјештају је између Вратара и Тођеца. **Град Тођевац** (*Toyeuacs, civitate Togruam*) смјештен је на 870 м високој стијени и мотри на узвишења изнад лијеве обале Хрчавке. Припада жупи Дриналево. Тврђава **Косман - градац** (*Cosman*) лоцирана је између десне обале Сутјеске и лијеве обале Дрине. Дубровчани примјећују да је изузетно повољна јер је с три стране опасује вода. Стратешка је кула широког радијуса.

² М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем вијеку* (докторска дисертација), Београд, 2013.

Просторни обухват у ширем појасу НП „Сутјеска“ са сигурношћу се дефинише као „територијални оквир формирања прве државе Срба у раном средњем вијеку“³. Породица Косача, поријеклом са простора околине данашњег Горажда, била је неприкосновени титулар долине Сутјеске.

Стењци, хумски мрамори, грчка гробља те камени стражари на низ локалитета некропола стећака налазе се у широкој контактної и пограничној зони обухвата парка од Видежа, Штиринског језера, Клека, Нинковића, Шадића и Космана, код инфо-центра у Тјентишком пољу. Средњовјековни надгробни споменици честа су појава у Старој Херцеговини, а датирају из периода XIV–XV вијека. Распоређени су неправилно по територији НП „Сутјеска“. Релјефи, резбарија и епитафи по мраморима могу се наћи на појединим локацијама, што говори о великој културно-историјској вриједности тог цивилизацијског нивоа.

Стражаре „Црно-жуте монархије“

Аустроугарска управа оставила је печат на граничном подручју између Црне Горе и анектиране Босне и Херцеговине. У саставу котара фочанског (округ Мостар) кроз четири пописа становништва прати се демографски развој краја који је имао амбицију и успио се ослободити јарма архаичне феудалне управе. У 40-годишњем периоду управе простором Тјентишта са околином, главни мотиви доласка у овај крај били су експлоатација обилних природних ресурса (дрво, руда, вода). Факти који свједоче о искоришћавању дрвета крију се у источним и сјеверозападним подгоринама Зеленгоре – шумски путеви, мостови, ускотрачне жељезнице и тунели. Интересантни трагови Црно-жуте монархије јесу и пирамидални медници на неколико планинских врхова и заравни под Маглићем на локалитету Камено, гдје су постојали пастирски станови хумњачких породица, те жандармеријске станице на Пријевору, Орловачком језеру, Сухој, Чемерну и локацији Волујака. Поједине локације свједоче о напредној аустроугарској техници и вјештини израде путева (локалитет Суха, очувани тунели у кањонима и шине са праговима, тзв. Bosnaspur, босанско мјерило означавало је ширину пруге).

---

³ Исто, стр. 3.

Ехо Сутјеске 1943.

На простору долине Сутјеске човјек је исказао два исконска елемента од којих је саткан. Први елемент јесте слободоумна идеја (односно идеја антифашизма), гдје човјек вођен том идејом жртвује оно највредније у славној бици – живот. Огромне жртве на релативно малом простору остале су уписане на зидовима Спомен-куће битке на Сутјесци. Спомен-комплекс битке на Сутјесци (меморијал) у помен и славу „битке прекретнице” представља човјеков мотив стваралачке природе – изградњу споменика са умјетничким надахнућем (Тјентиште – Долина хероја, Д. Пленча, 1974). Други елемент чине истинити догађаји (чињенице) који су имали за последицу развијање идеје о меморијалу. Сама идеја почела је да се спроводи у дјело још 1958. године, када је изграђена спомен-костурница. Она сигурно представља нуклеус развоја будућег спомен-комплекса на Тјентишту, са планским лоцирањем централног споменика посвећеног бици, спомен-куће, историјског музеја, управних објеката, туристичке инфраструктуре као и сервиса који су неопходни за функционисање мјеста. Језгро меморијала касније се плански ширило. У непосредној близини изграђена је Спомен-кућа битке на Сутјесци, 1975. године, кад је званично отворена. Музејски објекат који је био посвећен епопеји Сутјеске налази се у непосредној близини (данас објекат не служи својој намјени). Жртва и страдање преко 7.000 бораца била је инспирација за велико дјело – грандиозни споменик вајара Миодрага Живковића састављен од двије бетонске громаде. Неколико десетина спомен-обилежја, мјеста, плоча и амбијената налазимо расуте на подручју којим управља Национални парк, а и изван границе парка.

Најзначајнији амбијенти концентрисани су у ужој и широј зони заштите Спомен-комплекса, гдје се налазе:

- спомен-обилежје гроб Саве Ковачевића у Крековима;
- спомен-мјесто брдо Озрен – југоисточне експозиције, гдје је рањен Ј. Б. Тито;
- спомен плоча X херцеговачкој бригади уклесана на уласку у кањон Сутјеске;
- спомен-обилежје I далматинској бригади поред Сутјеске;
- спомен-обилежје II далматинској бригади на Доњим барама;
- спомен-обилежје V црногорској дивизији на Попову Мосту;

- спомен-обилежја на Драгош седлу - Централној партизанској болници и Нурији Поздерцу;
- спомен-мјесто Љубин гроб - IV црногорска пролетерска бригада;
- спомен-мјесто кањон Просјеченица - мјесто борбе и погибија бораца I, II и IV пролетерске бригаде;
- спомен-мјесто Прибој, на којем је Главна оперативна група Народноослободилачке војске Југославије у кањону код моста прегазила ријеку са другом Титом.

Уређење простора

Предмет просторног планирања и уређења унутар граничног обухвата парка третиран је претходно просторно-планском документацијом у протеклим декадама. Пионирима планског управљања и уређења предјела, заштите и очувања можемо сматрати шумаре таксаторе, који откривају састојине изузетне форме на подручју Перућице, те се касније, 50-их година, изузимају из редовног газдовања на површини од 1.434 ха. Просторни планови са пратећом provedбеном документацијом из 1968. и 1986. године ударили су темељ модерном просторном уређењу. Дио Просторног плана представљао је и Програм уређења и просторне организације НП „Сутјеска“, а елаборат је разврстао по важности мјеста и догађаје из битке у 10 меморијалних амбијената и осам меморијалних зона. Било је укупно 79 спомен-обилежја са стазама и тачкама битних догађаја. Нови просторни план подручја посебне намјене НП „Сутјеска“ 2013–2028. тренутно је у скупштинској процедури - чека верификацију као акт са правном снагом. Хијерархијски нижи документ јесте Зонинг план, који регулише област намјене површина, прописује услове пројектовања и изградње нових и реконструкције постојећих објеката. Планска насеља Тјентиште и Попов Мост тадашњим урбанистичким рјешењима поставила су стандард, растући у просперитетна туристичка мјеста. Опремљеност насеља сервисима и цивилним потребама (трговине, хотели, ватрогасна јединица, полиција, амбуланта, пошта, бензинска пумпа, школа) досегла је врхунац у поменутом планском периоду. Ипак, данас функционише главнина сервиса. Зона интензивног коришћења, која обухвата насељено мјесто Тјентиште, меморијал, рекреацијско-парковске површине и друге намјене које су везане за сервисе и становање, дефинисана је

Планом газдовања НП „Сутјеска“ 2003–2012. Простор Тјентишта, гдје су активности људи најдинамичније, представља подручје са изразитим утицајем на животну (природну) средину. Магистрални пут М20 је саобраћајница која повезује сарајевску регију са Херцеговином преко превоја Чемерно на јужном улазу у парк. Путни правац је синоним за главну осу развоја – десна и лијева страна саобраћајнице имају висок степен активности.

Да би се направила равнотежа између постојећих садржаја и посјета, управљач подручја треба да уреди односе квалитетним планом управљања посјетиоцима. Постављене стандарде из 80-их на меморијалу, с архитектонским рјешењима управне зграде и другим објектима угоститељства, треба да прати потенцијална изградња и реконструкција објеката инфраструктуре. Оно што чини насељено мјесто са аспекта архитектуре јесу аутентично изграђени објекти руралног подручја које више инстанце морају држати под контролом. На релативно малом простору од уласка у парк до јужног излаза пут је дуг око 12 км. Тјентиште као центар свих активности, садржаја и главна рецептивна тачка простире се на 2 км пута. Пут даље пролази кроз уски кањон преко мјеста Суха – енциклопедијски топоним многоструке вриједности и наслеђа културе и природе – и води кроз узани пролаз Вратар и до излаза граничног обухвата парка на мјесту саставка Изгорке и Јабучнице у катастарској општини Гацко.

Спомен-комплекс битке на сутјесци

Прва скромна спомен-обилежја у меморијалу датирају из 1958. године, што представља нуклеус развоја будућег културног добра који ће добити институционализовану заштиту. Каснији развој дјелатности носи са собом одлуке за проширење и изградњу већег комплекса, у који спадају: двије монументалне громаде – Споменик битке на Сутјесци, костурница, амфитеатар бригада, историјски музеј, Спомен-кућа битке на Сутјесци и низ спомен-обилежја у околини Тјентишта. Како би простор Долине хероја добио адекватну правну заштиту коју ће у дјело спроводити управљачи заштићеног подручја, Народна скупштина Републике Српске 23. септембра 2009. године доноси одлуку којом се дефинише Спомен-комплекс на Тјентишту. Одлука третира простор као културно добро од изузетног значаја за републику, утврђује границе, површину и предвиђа мјере заштите, те његовог одржавања и ко-

ришћења. У састав заштите подручја улазе и локације спомен-обилежја Савин и Љубин гроб. Заштићена ужа зона комплекса простире се на површини од 70,5 ха. Прописане су и мјере заштите у овој зони, а захвати и интервенције обухватају конзерваторско-рестаураторске радове, санацију и редовно одржавање зоне, у складу са оригиналном пројектном документацијом. Одлуком се забрањује било каква изградња. Презентовање јавности спроводи се у складу са новим методама и техникама уз поштовање идентитета мјеста, функције и намјене споменика⁴.

Комисија за очување националних споменика БиХ, у својим редовним активностима које су спроведене у меморијалу, сврстава Спомен-комплекс на Привремену листу националних споменика БиХ. Комисија издаје одлуке о именовану добра за национални споменик сваком културном добру појединачно на Привременој листи. Споменик ужива заштиту прописану Законом о спровођењу одлука Комисије за очување националних споменика⁵.

Умјетнички израз: вјештина и лакоћа стварања, израз у скулптури

Простор непролазне инспирације свих врста умјетности био је и остао *spiritus movens* ствараоцима различитих умјетничких дјела о Сутјесци. Период претходног друштвеног система карактеристичан је по облицима социјалистичке масовне културе, било да се ради о поезији, прози, ликовном стваралаштву, музичком изразу, скулптури, фотографији, филмској продукцији или архитектури, за коју неки тврде да је вид умјетности. Народноослободилачки рат, револуција и битка прекретница били су главни мотиви којима су умјетници уређивали простор, уводећи мистику одређеном дозом субјективног израза, што је дало нови квалитет аутентичном изражавању и стваралаштву.

---

⁴ Одлука о утврђивању Спомен-комплекса Тјентиште културним добром од изузетног значаја („Службени гласник Републике Српске” бр. 01-1345/09).

⁵ Допис Комисије/повјеренства за очување националних споменика БиХ бр. 05.1-35.3- 42/17-2.

На територији данашњег НП „Сутјеска“ и шире околине присутни су налази материјалне оставштине у каменим тумулусима – гробна мјеста гдје су у примитивним хумкама сахрањивани житељи – што свједочи о првим настамбама. Гравуре у стијени пронађене су у пећини Ледењачи, која означава присуство човјека умјетника у долини ријеке Бистрице у подгорини Зеленгоре. Још од античког периода цивилизација се ослања на радове мајстора скулптуре и кипарства, чије радове нису засјенили скулптори данашњице. Међутим, налази ове периодике нису сачувани. Гравуре, мотиви и форме стећака датирају из периода средњег вијека, а говоре о култури израза и религијским елементима становника доминантно хришћанске провенијенције. Отомански и аустроугарски период веже се углавном за изградњу религијских објеката, јавних објеката, путева и објеката у функцији привреде. Југословенски социјалистички период веже се за умјетнички израз углавном тема из Народноослободилачке борбе, револуције и изградње земље. Битка на Сутјесци представљала је богату инспирацију умјетницима широм земље. Један од зачетника експресионистичког правца јесте Исмет Мујезиновић. Нарочити печат на сјећање на битку рекреативну оставља рад вајара Миодрага Живковића, професора Факултета примењених уметности у Београду. Иза њега стоји преко 30 спомен-обилежја, мјеста и амбијената подигнутих у свијету и широм земље. Централни споменик битке на Сутјесци подигнут је 1971. године, а спомен-обилежја Драгош седло, Доње баре, гроб Саве Ковачевића, брдо Боровно и Љубин гроб 1987. године.

Симболика

Симболика његовог скулпторског израза ослања се на жртве страдалих партизана пролетера у славној бици, затим два бетонска монолита изнад Тјентишког поља свједоче сукобу надмоћног окупатора Трећег рајха спрам нејаких герилских партизанских бригада јаког морала. Отвореност између два монолита гледа у подгорину Зеленгоре, управо у затворени обруч укопаних Нијемаца и Италијана⁶, који спремно чекају надирање изморених пролетерских јединица подржаних бомбардовањем њемачких „штука“ из ваздуха. Угравирана лица,

⁶ У операцији „Шварц“, поред њемачких и италијанских јединица, били су ангажовани и бугарски пукови, као и јединице НДХ.

слѐпоочнице и бочни профили глава у споменик свједоче о погрому Херцеговаца, Далматинаца, Црногораца, Санџаклија, Личана, Банијаца, Крајишника, источnobосанских партизана и свих пролетера који су учествовали у жртви, страдању и пробоју. Тежња ка слободи уз продор и руке отворене у длановима могу се препознати у интерпретацији епопеје коју пластично приказује прослављени вајар. Природна компонента други је елеменат који се препознаје у Живковићевом изразу. Кањон Вратар као инспирација, гдје је ријека Сутјеска најсуровија, најбржа, најдубља и најужа, са примакнутим каменим литицама – ту је споменик највише примакнут, двије армирано-бетонске громаде могу се прескочити, што у тумачењу и интерпретацији значи прећи из зоне окупације у слободну зону. Споменици битних догађаја и личности рађени крајем 80-их година имају једну заједничку карактеристику. То је углавном складан кубистички приказ рађен армиранобетонским материјалом, монолити оштрих ивица, квадра или пирамидалних форми, у комбинацији са месинганим натписима, порукама и строфама. Символи социјализма, револуције, братства и јединства доминирају на плочама и епитафима. Сама гробна мјеста израђена су у мермеру. Вајарски предмети били су присутни у два музејска простора на Тјентишту. Углавном су то били предмети у гипсу, бронзи, а велики рељефни приказ окупираног подручја у вријеме операције „Шварц” имао је велику умјетничку, историјску и естетску вриједност. Нажалост, рељеф је нестао у неразјашњеним околностима, а претпоставка је да се налази у неком западноевропском музеју.

Умјесто закључка

Простор Сутјеске, као што свједоче многобројни извори путописаца, а потврђују налази и артефакти, препун је различитих спецификаума. Географске и топографске сваковрсности, неколико културних стратума који су оставили трага у широком радијусу околине, демографске различитости (етноса, вјере, обичаја, освајача и управа), љепоте пејзажа, ансамбла архитектуре и умјетности дају несвакидашњи печат овој природно-културно-историјској цјелини. Виа Рагуза или стари каравански друм прераста у магистралну саобраћајницу, маркантну артерију која пресијеца парк кроз средину – одређује живот и привређивање краја, диктира развој, спаја и премошћује приморје са континентом. Управне промјене нарочито у периоду социјализма и изградње

означиле су метаморфозу Тјентишта са околином из почетног стадијума тенте до туристичке дестинације првог реда у оквирима бивше велике државе. Генеза заштите и очувања природе везује се за XIX вијек и период аустроугарске окупационе власти, када почиње прво организовано управљање ловиштем и бављење дјелатношћу ловства. Правна заштита прашуме Перућице и Спомен-комплекса Тјентиште (ужа и шира зона заштите) данас представљају приоритете институционалне заштите и очувања од републичког (националног) значаја. Национални парк определијелио се да буде у друштву и под покровитељством интернационалних организација – УНЕСКО задужен за очување свјетске културне баштине и IUCN – Међународна унија за заштиту природе, на шта указује и тентативна листа на којој се налазимо. Контрапункт заштити представљен је кроз тежњу приватног интереса за искоришћавање природних ресурса (шумско богатство, хидропотенцијал). Парк као установа заштите и управљач овим простором у обавези је да заступа јавни (општи) интерес и рационално управља Богом даним подручјем у коегзистенцији са локалним становништвом и његовим свакодневним потребама. Просторно планска документација са системом зонирања и постојећи законски оквир нуде рјешења у погледу активности, интервенција и захвата у простору, привређивања, инвестирања те цјелокупног развоја. Управљање заштићеним подручјима велики је изазов савременог доба. Посебан акценат даје се људским ресурсима који треба да одговоре потребама тржишта и посјетилаца због којих ми постојимо. Свакодневно унапређивање знања из области базне дјелатности заштите и очувања, односа са јавношћу, маркетинга, информационих технологија има за исход јачање капацитета управе. Оријентисаност на квалитетно припремљене пројекте (програме) прилика је за ново инвестирање и развој свих сегмената живота и рада овог аутентичног мјеста. НП „Сутјеска” је подручје посебне намјене за Републику Српску и као такво има стратешки републички значај. Сутјеска кроз своје спецификуме презентује јавности идентитет мјеста: некадашње „ходочашће” антифашизма у облику меморијала, споменике и грађевине из периода соцреализма, умјетност модерне, природне вриједности са УНЕСКО тентативне листе и аутохтону архитектуру подручја, желећи да преко њих реализује свој императив тј. уђе у друштво најпожељнијих паркова у југоисточној Европи.

Извори и литература

- Премовић, М., *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем вијеку* (докторска дисертација), Београд, 2013.
- [https://sr.wikipedia.org/sr/Босна_и_Херцеговина_\(1878—1918\)](https://sr.wikipedia.org/sr/Босна_и_Херцеговина_(1878—1918)), 17.07.2017.
- Одлука о утврђивању Спомен-комплекса Тјентиште културним добром од изузетног значаја („Службени гласник Републике Српске“ бр. 01-1345/09).
- Допис Комисије/повјеренства за очување националних споменика БиХ бр. 05.1-35.3-42/17-2.